

І.А. КОЛОСЮК
(Кам'янець-Подільський)

ІРОНІЯ В ПОЕЗІЇ ГЕНРІХА ГЕЙНЕ

Іронія – це надзвичайно своєрідна і найхарактерніша риса стилю поезії Гейне; вона вносить думку і почуття поета, які хвилюють життя, дух наступу і пошуку [3].

Іронія Гейне – явище історично-закономірне, а не примхлива гра поетичної фантазії, своє коріння вона бере глибоко з національного ґрунту. В іронії Гейне, як у фокусі, сконцентровані всі ідеологічні суперечності тієї епохи суспільного життя Німеччини [5, с. 136].

Іронія Гейне містить в собі всі суспільні суперечності не з метою їх гармонізації і примирення, вона, навпаки, оголює і загострює їх до кінця. У ній ведеться запекла боротьба між старим і новим, світлом і темрявою, розпачем і надією, сумнівами і вірою; у ній звучить скорбота і тріумф, жалоба й радість, і над усіма цими почуттями і станами в собі всі реєстри людського голосу, що йде від серця, яке кохає і ненавидить. Саме цей підбадьорливий і натхненний сміх Гейне є запорукою того, що прогресивний гуманістичний початок життя врешті-решт візьме гору над силами темряви.

У ранній романтичній поезії Гейне іронія стає носієм реалістичного елемента і виражає критичне ставлення поета до сучасної йому дійсності.

Іронія Гейне така ж лірична, як лірика іронічна. Іронія і ліризм тут поєднані, так само як поєднані в творчості поета сатира і пафос.

Ведучи мову про іронію Гейне, літературознавці, зазвичай, одразу ж звертаються до відомої кінцівки його ліричної мініатюри, і називають цю кінцівку іронічною. Все це легко пояснюється. Адже в цій кінцівці найбільш випукло виступає поетична своєрідність, принадна новизна віршів Гейне в перекладі. У ній начебто концентрується сміх [5, с. 139].

Проте, ця кінцівка сама по собі ще не є іронічною, вона – то жартиливо-лірична, то – гостроепіграматична. Іронія приходить лише в результаті взаємопроникнення епіграматизму і глибокого ліризму.

Іронією пройнята вся творчість Гейне. Для нього вона те ж саме, що Мефістофель для Фауста. І він міг би сказати про себе: «Іронізую – значить існую» [5, с. 139].

Але іронія Гейне є й конкретним ставленням поета до світу речей, до світу психологічних явищ і суспільних відносин, тобто – вона є своєрідним художнім світоглядом великого лірика, якоюсь мірою його поетичною критичною філософією.

Зміст цієї статті коротко розкриває читачу шлях розвитку деяких характерних рис іронії в поезії Гейне, а також показує стосунок гейнівської іронії до романтичної іронії, особливо їх відмінність.

Гейнівська іронія як винятково яскрава художня особливість його лірики, має свій глибокий і закономірний розвиток.

У перших віршованих циклах іронія ще не виступає в тій класичній зрілій формі, яку ми зустрічаємо в пізнішій ліриці. Але вже у віршах циклу «Страждання юності» закладені основні ідейні і художні передумови для її подальшого і повного розквіту.

Зародок іронії Гейне – в його поетичних антитезах. Поетична антитеза займає значне місце у всій «Книзі пісень».

Значущим є те, що нею розпочинається вже перше сновидіння з «Страждань юності».

Поетична антитеза є вираженням роздвоєння емоцій; роздвоєння ще більше узагальнюється в цілій системі контрастних картин. Ці контрасти свідчать про внутрішню боротьбу суперечливих почуттів і про болісний сумнів в душі поета.

Сумнів же складає ідейний зміст іронії в ранній ліриці Гейне.

Розвиток внутрішніх політичних контрастів крокує поряд з заглибленням сумніву в почуттях Гейне – і все це знаходить своє класичне втілення в суспільному і глибоко психологічному образі «Ліричного інтермецо».

У контрастному пластичному образі ранніх віршів зароджується іронічна насмішка поета. І важливо вже завчасно підкреслити, що гейнівській іронії властиво буде саме *матеріальне і пластичне*.

В іронії Гейне живуть і сумніви, і віра, і розчарування, і надія. Ця іронія сповнена життєвого натиску, вона веде до життєвої боротьби. Найяскравіше виступає ідейний зміст ранньої гейнівської іронії у вірші «Розмова на падерборзькій галявині». Тут під подихом гейнівської іронії лопають веселкові мильні бульбашки романтичних мрій,

але, з іншого боку, тут закладена ненависть поета до тупого, плазуючого життя філістера [5, с. 147].

Подвійний сумнів простежується в іронії Гейне. Вона як блискавка запалюється при зіткненні романтичної грози з життєвою правдою. У світлі іронії романтична мрія виступає лише як самоодурення, а сучасна дійсність – як глибоко схована брехня.

У Гейне іронія – це потужна зброя боротьби з сентиментальною мрійливістю. У наступній ліричній мініатюрі ця риса виступає особливо виразно [2, с. 183]:

Я нову співаю пісню,
Наладнавши цитру дзвінко.
Та старий – ще Соломонів –
Текст у ній: «Гірка ти, жінко!»

Що їй, жінці, щирість друга,
Мужа віддане кохання!
Мов полин, гірка любові
Крапля в келиху остання.

Значить, чисту правду каже
Про гріха прокляття темне,
Що на тебе змій накликав,
Древня книга недаремно?

Змій на череві плазує
По усіх кущах і нині,
Й ти спокусиле прихильне
Слухаєш його шипіння.

Ах, як холодно і хмурно!
Сонце круки чорнкрилі
Облягли. Кохання й радість
Довго спатимуть в могилі.

Іронія виникає тут з самої фольклорної будови вірша в переплетенні смішного і чуттєвого.

Гейне не випадкового ставить фольклорну формулу на службу іронії. Необхідно мати на увазі, що фольклорний зворот, який по-

вторюється, за своєю природою має більшу силу навіювання; він вводить нашу увагу в конкретне і стійке річище.

За допомогою фольклорної формули Гейне навмисне примушує нас зжитися з певним устроєм почуттів до тієї міри, що навіть тоді, коли поет здійснює різкий перехід до зовсім протилежного за своїм змістом світу емоцій, зненацька перекидаючи нас із втоптані колії думок, ми, в якийсь момент за рахунок інерції, все ще продовжуємо перебувати в атмосфері старих почуттів.

Отже, хоча іронічна кінцівка, по суті, підготована всім шляхом розвитку художнього змісту вірша, вона все ж таки застає нас зненацька; пробудження від романтичних снів дається як акт миттєвий, тим різкіше і повніше відчувається повернення до дійсності. В епіграматичній кінцівці особливо яскраво проявляється майстерність Гейне – правдивого психолога; у ній Гейне – реаліст говорить Гейне-романтику «правду сміючись» [5, с. 146].

В іронії Гейне бачив специфічну художню особливість, найбільш характерну для німецької реалістичної літератури; він чудово розумів її історичну обумовленість, прагнув глибше пізнати її соціально-політичний характер, розкрити її ідейну суть, її суспільне коріння. Вже в 1833 році, розповідаючи про значення іронії, він підкреслює, що і в наш час вона відіграє важливу роль в німецькій літературі. Значущим є те, що для підтвердження своєї думки Гейне посиляється на творчість великого національного поета Німеччини – Гете, в якому він завжди вбачав «великого вчителя» правди в мистецтві [5, с. 146].

В іронії йому вчувається прихований протест, вона в розумінні Гейне – є сама життєва правда, котра змушена вбиратися в одяг блязня, це сама істина, яка за необхідності грає трагічну вдавану роль.

Гейне пояснює необхідність існування прихованої іронії в німецькій літературі пригніченим політичним становищем Німеччини, відсутністю свободи думки, слова, друку. Зрозуміло, чому Гейне починаючи свій творчий шлях в роки реакції, у своїх «Стражданнях юності» звертається головним чином до прихованої іронії. Важкий і суперечливий шлях розвитку поетичного стилю Гейне аж до початку 40-х років веде від прихованої іронії до саркастичної іронії, сповненої жагучим, бойовим, критичним змістом.

Поету вдалося стати справжнім новатором в галузі створення воєвничої реалістичної іронії тому, що він радісно і довірливо заглибився в джерело німецької народної пісні; в її задушевній мелодії, її здоровому сміхові він вловив і голос протесту народу проти своїх гнобителів, і «барабанний стук» «німецького гніву», і свист німецької насмішки, і знущання над біднотою знаттю, попами, і самим Богом; народна пісня говорила серцю поета про найпотаємніші мрії і покаяння; про самі сокровенні почуття і волелюбні прагнення простої людини.

Саме незадоволена плебейська насмішка знайшла своє високе художнє втілення в іронічному стилі Гейне, саме вона своїм соціальним змістом, своєю народною оцінкою, своєю бадьорою і діяльною силою вже в надрах революційного романтизму Гейне щедро підживлювала його реалізм і на весь голос зазвучала в саркастичній іронії поета.

Іронія стає самозахистом Гейне. Він очищає душу від сміття і бруду, він заперечує мораль великосвітського і бюргерського суспільства.

Шлях гейнівської іронії – від сумнівів до критичного викриття і воєвничого заперечення. У «Ліричному інтермецо» трагічна іронія живе в роздвоєній емоції, з почуттями, що звучать як лірично-психологічні парадокси. Найсміливіші поетичні парадокси головним чином стосуються до кохання поета і коханої. Їй він робить такі зізнання [2, с. 70]:

А скажеш: «Я тебе люблю!» –
Тоді я гірко сльози ллю.

(Переклад Д. Павличко)

Тебе до болі обнявши, я
Від туги кохання загину!

(Переклад Л. Первомайського)

На такому поетичному парадоксі Гейне інколи буде цілий вірш. Так, мініатюра 13-га «Ліричного інтермецо» суцільно побудована на психологічних контрастах. Між першою частиною цього вірша «Цілуй мене і не клянись...» і другою – «Клянись, кохана моя!» прихована глибока іронія, яка загострюється і наче проявляється епіграма-

тичною кінцівкою: «Я вірю вірності твоїй, навіки і багато днів» [2, с. 73].

Епіграматична кінцівка ще вдаліше вдало проявляє іронію Гейне. Ця кінцівка є концентратом іронії, зростанням і накопиченням сміху. В цій кінцівці іронія стає пластичною, матеріальною, що особливо властиво віршам «Повернення на батьківщину». Вже в «Ліричному інтермецо» неважко помітити, що Гейне також здатен пронести одне єдине почуття до кінця, не торкаючись іронічного настрою. Але й нерідко зустрічаються у нього вірші, які від початку до кінця пронизані гостроепіграматичним сміхом.

Часто ліричні й епіграматичні вірші взаємно впливають один на одного і відбувається змішування ліризму й епіграматизму. Ліричний вірш починає звучати іронічно, епіграматичний – забарвлюється в серйозні ліричні відтінки.

У поєднанні ліричного й епіграматичного і реалізується іронія Гейне.

У «Ліричному інтермецо», де суб'єктивні емоції поета найбільш загострені, зміст іронії переповнений трагічними сумнівами. **Іронія перебуває у соціально-психологічному контексті і має лірико-елегійний характер** [3].

У своєму іронічному стилі Гейне вбачав не тільки найвищий художній засіб правдивого відображення складних суперечностей сучасної йому німецької дійсності, але і надієвішої, за умов тих часів, зброї для боротьби з нею. «Іронія – головний герой трагедії» [5, с. 155] – цей афоризм поета у всій своїй парадоксальності є глибоким вираженням критичного еста іронічного методу Гейне, влучним визначенням серйозного і пристрасного ідейного змісту його сміху.

Уже в «Поверненні на батьківщину» і в «Північному морі» виступає нова якість гейнівської іронії.

Похмурі й трагічні переживання ранніх віршів переростають в суворе незадоволення, де вже звучать нотки соціального і політичного протесту.

У зіткненні жвавих веселощів і суворої незадоволеності поета спалахує іронія Гейне. Вона суцільно звільняється від фантастичної оболонки фольклорної балади, переростає сферу психологічного і особистісно-суб'єктивного життя і набуває явного суспільно-критичного загострення.

Саркастична реалістична іронія властива циклові віршів «Повернення на батьківщину».

Від романтичних привидів до життя – такою є одна з відмінних рис реалістичної іронії Гейне.

Іронія Гейне все більш наповнюється суспільно-критичним змістом. Вже в останніх віршах «Повернення на батьківщину» вона обирає своїм об'єктом критики деякі серйозні риси феодально-бюргерської ідеології, вона спрямована проти «націоналізму німецького міщанина» (Енгельс) [5, с. 159], проти того національного шовінізму, який завжди був ненависним серцю поета.

Літературознавці завжди вбачали в саркастичній іронії Гейне отруту, яка роз'їдає тонку тканину ліризму, руйнує гармонійну красу правдивої поезії, і звинувачує поета у фривольності. Фривольна не іронія Гейне, фривольний той світ, проти якого вона спрямована [5, с. 159].

Іронія Гейне руйнує все те, що прийнято холопством і брехнею, але вона нізащо не руйнує те, що є життєвим, цінним, що насправді цінує поет.

Безсмертя саркастичної іронії Гейне саме в тому й полягає, що в її пристрасному запереченні закладена і сила ствердження. Іронія Гейне – не голе, а плідне заперечення.

Таке ствердження занпащає живу душу, заморожує теплу кров гейнівської іронії.

Не вбачаючи в ній дієвості і цілеспрямованості, критики фактично стверджують, що гейнівська іронія нічого нового з собою не принесла і залишилась тією ж самою романтичною грою.

Позитивною мрією Гейне була воля, над нею він ніколи не знущався. Проте ідеал свободи Гейне нічого спільного не мав з хибним ідеалом свободи ліберала-фразера.

В іронії Гейне завжди текла тепла лірична течія, та й сама іронія його зародилась і розвинулась в надрах лірики. І тому Гейне в своїй «Мандрівці по Гарцу» з такою трагічною серйозністю міг крикнути: «Я не можу зрозуміти, де закінчується іронія і розпочинається небо» [4]. Руйнівний сміх і ліричний пафос живуть замкнутою єдністю в іронії Гейне. В цьому її цілеспрямованість. Цим вона відрізняється від суб'єктивного свавілля іронії романтиків. У своїй критиці вона

реалістична, у своєму ліризмі вона войовнича, у ній горить мрія про майбутнє вільної людини.

Суміш жагучого пафосу ліричної оди з дошкульним сарказмом епіграми «Північне море» дає філософську іронію Гейне.

У цій філософській іронії закладено глибоке заперечення цілого світогляду експлуатаційного суспільства, заперечення старого романтизму і християнської релігії.

Іронія Гейне тут зіштовхує духовне і мрійливе з матеріальним і прозаїчним.

Іронія, втілена в пластичному образі зустрічається на кожному кроці в «Північному морі». Тут чути «безсмертний кашель богів», тут Амфітрита – «товста торгашка рибою». Чи є все це доказом того, що Гейне фривольно ставиться до матеріальних і духовних цінностей, що його іронія є вираження фривольної самосвідомості. Нізащо. Гейне іронічно ставиться до вузького розуміння бюргером матеріального.

Живий діалектичний дух гейнівської іронії є органічним продуктом її стихійно-матеріалістичної природи. Іронії Гейне однаково не властиво як абстрактно-раціоналістичне, так і сентиментально-мрійливе. Вона вся пригноблена матеріальним, вся перебуває в реальному, матеріальному, чуттєвому житті. Реалістична іронія Гейне не терпить ні безплідного скепсису, ні пафосу. Іронія – це жорстокий суддя, устами якого поет говорить самому собі сувору правду, примушуючи себе тверезо споглядати на речі [5, с. 163].

Єдність ліричного й саркастичного в іронії Гейне переростає в результаті в класичну єдність нещадної сатири і високого пафосу, в якому виражається дух заперечення монархічної старої Німеччини в ім'я ствердження єдиної демократичної нової Німеччини.

Реалістична іронія Гейне вільна від суто суб'єктивного свавілля, тому що навіть у своїй великій суб'єктивності вона виражає об'єктивну дійсність, вона розвінчує уявну гармонію буржуазного суспільства, їй властива цілеспрямованість і войовничість.

Шляхом розвитку іронії Гейне є рух від романтичних мрій до світу реальних відносин. В іронії Гейне закладено дієве прагнення до вирішення серйозних суперечностей шляхом боротьби на ґрунті самої дійсності. Іронія Гейне серйозна у своїй жартівливості, лірична у своєму сарказмі.

Сам Гейне неодноразово підкреслював високе ідейно-художнє призначення іронії. Він бачив в ній силу поетичної правди. Він вбачав у ній тільки тоді, коли вона мала в собі глибоку філософську і соціальну ідею. Він висміював несерйозну «звичайну» гостроту, називаючи її «розумовим чханням» [5, с. 164].

Іронія Гейне сповнена глибоким гуманістичним змістом і є носієм серйозного протесту гноблення людської особистості.

Гейнівська іронія не тільки знищує хибно сентиментальне почуття німецького філістера, вона не тільки є способом відображення дисгармонійної дійсності, вона також має в собі «дещо мрійливе».

Іронія живе в найсерйозніших суперечливих почуттях самого поета, вона загострює і приводить їх до пристрасного руху, вона хвилює серце і свідомість Гейне сумнівами і цим самим рухає його вперед до нових ідеалів.

Погляди Гейне завжди спрямовані в майбутнє, тому що в найсерйозніших його суперечностях завжди провідним є його революційне почуття, мрія про вільну людину. Він залишається вірним солдатом у великій війні за визволення людства.

Меч смертоносної сатири цього великого поета був загартований у полум'ї його ліричної іронії.

Реалістична іронія не тільки індивідуальна особливість поетичного стилю Гейне, вона глибоке ідейно-естетичне узагальнення і надбання в поетичному мистецтві Німеччини XIX століття. У надрах реалістичної іронії Гейне зароджується його політична поезія 40-х років – того періоду, коли поет досяг вершини свого ліричного і сатиричного генія.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гейне Г.* Вибрані твори: В 4 т. – К.: Дніпро, 1972.
2. *Гиждеу С.* Лирика Генриха Гейне. – М.: Художественная литература, 1983.
3. *Дорофеева Н.І.* Зарубіжна література. Словник-довідник. – Х., 2000.
4. *Дмитрієва А.* Гейне в воспоминаниях современников. – М.: Художественная литература, 1988.
5. *Рейман П.* Основные течения в немецкой литературе 1750-1848. – М., 1959.